

Jacek H. KOŁODZIEJ

Uniwersytet Jagielloński

jacek.kolodziej@uj.edu.pl

SŁOWIANIE JAKO INNI EUROPEJCZYCY

EGZOSTEREOTYPY SŁOWIAN I WARTOŚCI SŁOWIAŃSKICH W OPINII ZAGRANICZNYCH STUDENTÓW KRAKOWSKIEJ EUROPEISTYKI

ABSTRACT Slavs as the Other Europeans: Slavic Exo-Stereotypes and Values in the Eyes of International Students of European Studies in Kraków

Slavs make an important ethnographic metacategory, pointing the largest ethnolinguistic group in ethnos-rich Europe. The cultural identity of the Slavs is a mosaic of many communities, historically linked to territories from Moscow in the east to Cologne in the west, and from Danzig to Athens. In modern Europe, however, Slavicness has lost its political significance and has moved to the background of European identities. At the same time, proto-Slavic themes do not cease to be the subject of reconstructions and romantic stylisations, and proto-Slavic beliefs and customs provide further inspiration for pop-cultural productions. The text describes the results of a survey of international students in European Studies. The analysis is based on a questionnaire (20 respondents) and 2 focus interviews, conducted with 2 groups of the youngest and the most senior students. The surveyed students mostly represent cultural models belonging to the broadly defined circle of Western values. The aim of the analysis was to reconstruct the identity of Slavs as seen from the outside, as well as to reconstruct the proportion between common, stereotypical beliefs and scientific knowledge among students of European Studies.

Keywords: Slavic values, Slavic identity, Europe, Europeans, European studies

Słowa kluczowe: wartości Słowian, tożsamość Słowian, Europa, Europejczycy, studia europejskie

WPROWADZENIE

Słowiańskość jako predykat ma ostry zakres (o byciu Słowianinem przesądza język, miejsce zamieszkania, ewentualnie pochodzenie¹). Jest to pojęcie istotne dla opisu historii Europy oraz dla zrozumienia europejskich tożsamości. Podobnie do innych metapojęć, nazywających zbiory etnosów na jakimś terytorium, *słowiańszczyzna* jest złożonym tematem badań. Nie licząc sławistów, gromadzących interdyscyplinarną wiedzę naukową na temat przeróżnych aspektów języków, narodów i kultur słowiańskich, *słowiańszczyzna* przyciąga uwagę ze względu na prasłowiańską przeszłość, atrakcyjność starych legend, pogańskich obrzędów religijnych, wierzeń oraz magii, w kontekście bogatej w kulturotwórcze odniesienia i rekonstrukcyjne pomysły historii wczesnego średniowiecza.

Zainteresowania współczesnymi Słowianami są jednak skromne. *Słowiańskość* nie jest tematem szerokich refleksji w naukach społecznych, nie za bardzo interesuje też politologów i autorów debat na temat przyszłości Europy oraz Unii Europejskiej. Pod tym względem jest to pojęcie zapoznane. Obiektywną przesłanką takiego obrotu spraw jest fiasko polityczno-kulturalnych inicjatyw wyrastających z założeń solidarności słowiańskiej. Iluzją w dłuższej perspektywie okazał się stworzony w Czechach ruch panslawistyczny, który w połowie XIX wieku rosyjscy słowianofile rozbudowali do postaci ruchu zakładającego dominację Rosji nad całą słowiańszczyzną w opozycji do Europy². Czeski neoslawizm przełomu XIX i XX wieku co prawda miał bardziej egalitarne założenia, ale po krótkim okresie rozwoju przestał być atrakcyjny, przyczyniając się do rozwoju europejskich nacjonalizmów. Polityczna idea solidarności Słowian okazała się bezpłodna, ponieważ Słowianie nie tworzą jednej, realnej wspólnoty kulturowej kierującej się wspólnym kanonem norm i wartości³. Nawet dla słowiańskiego świata przez pół wieku oddzielonego od Zachodu żelazną kurtyną idea kulturowo-politycznej współpracy była nie do przyjęcia, ze względu na autorytarny charakter zależności państw słowiańskich od równie słowiańskiego Związku Radzieckiego.

Aksjonormatywne zróżnicowanie społeczności współczesnych Słowian wynika z fundamentalnych, mocno zakorzenionych różnic: religijnych, tempa rozwoju społecznego i modernizacji, podziałów politycznych i wewnętrznej wrogości potwierdzonej

¹ *Słowianie* to specyficzna i ważna metakategoria etnograficzna, nazywająca największą grupę etnolingwistyczną w bogatej w etnosy Europie. Tożsamość kulturowa Słowian jest mozaiką wielu wspólnot związanych historycznie i terytorialnie z północą, południem, wschodem i zachodem kontynentu. Prasłowiańskie ludy zamieszkiwały niegdyś tereny od Moskwy na wschodzie do Kolonii na zachodzie oraz od Gdańska po Ateny, tworząc ponad 140 grup etnicznych, które skrzystalizowały się później we wspólnoty etniczne i narody dzisiejszych Białorusinów, Bośniaków, Bułgarów, Chorwatów, Czarnogórców, Czechów, Kaszubów, Łemków, Łużyczan, Macedończyków, Polaków, Rosjan, Serbów, Słowaków, Słowenów i Ukraińców.

² E. Józefiak, *Panslawizm jako rosyjska idea społeczno-polityczna drugiej połowy XIX wieku*, nieopublikowana praca magisterska, Kraków 2013.

³ Dobrym przykładem wykładu ilustrującego istotne różnice między narodami słowiańskimi jest wydany w Krakowie w 2016 r. tekst Ludwika Kulczyckiego pt. *Panslawizm a sprawa polska*.

toczonymi między sobą wojnami, czego ostatnim przykładem jest rozpoczęta w 2014 roku próba podbicia Ukrainy przez Federację Rosyjską. W tym kontekście pytanie, czy istnieje jeden kanon wartości wspólnotowych Słowian, jest pytaniem *stricte* retorycznym – nie istnieje, ponieważ nie może istnieć⁴. Tym, co realnie istnieje, jest zróżnicowana kulturowo i politycznie konstelacja słowiańskich wspólnot kulturowych i grup etniczno-językowych. *Słowiańskość* co prawda pozostaje dość popularnym określeniem tożsamości znacznej części Europejczyków, jednak nie jest to tożsamość zobowiązująca, jak identyfikacja narodowa czy regionalna, nie mówiąc o religijnej.

Podstawą merytoryczną tego tekstu są badania dotyczące studenckiego postrzegania *słowiańskości*. Miały one dwa cele. Po pierwsze, chodziło o rekonstrukcję znaczeniową pojęć *Słowianie*, *wartości Słowian*, co samo w sobie jest interesujące poznawczo, ponieważ dotyczy jednego z aspektów naszej, europejskiej tożsamości. Przyjmując, że rozumienie wymienionych pojęć jest wypadkową wiedzy oraz podatności na stereotypy, legendy i popkulturowe kalki, w kontekście matrycy poznawczej wyznaczonej z jednej strony przez endostereotypy (autowizerunki), a z drugiej – przez egzostereotypy, postanowiono skupić się na zewnętrznej perspektywie, w której Słowianie są *znaczącymi innymi* dla osób identyfikujących się z niesłowiańskimi etnosami⁵. Zaletą tego założenia był zamiar uzyskania bardziej wyrazistego spojrzenia z zewnątrz, wychodzącego poza kokon naszych narodowych autostereotypów. Badania przeprowadzono w dwóch etapach, w których kategorię operacyjną stanowiły (typowe) *wartości Słowian* w kontekście *wartości Europejskich*⁶.

Po drugie, celem badań była rekonstrukcja przekonań studentów europeistyki. Za szczególnie ważne uznano porównanie studentów I roku ze studentami mającymi za sobą niemal pięć lat studiowania. Chodziło o uzyskanie odpowiedzi na rudymentarne pytanie: czego uczą – w wybranym zakresie – studia europeistyczne? Jak wpływają na wiedzę i język? Ze względu na to postanowiono zwrócić szczególną uwagę na rozpoznanie sposobów kategoryzowania i tematycznego ramowania zagadnień związanych ze słowiańską tożsamością, jak również na umiejętność rozróżnienia wiedzy naukowej

⁴ Podobnie odpowiada na to pytanie etnolingwista i sławista Jerzy Bartmiński, jeden z autorów *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów*. Zob. J. Bartmiński, *Polskie wartości w europejskiej aksjospherze*, Lublin 2014, s. 11 i nast.; *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka i in., t. 1-5, Lublin 2015-2017.

⁵ W badaniach wzięło udział dwadzieścioro studentów, określających swoją narodowość jako amerykańską (7), ukraińską (3), kazachską (2), i po jednej osobie, która wskazała brytyjską, irlandzką, gruzińską, słowacką, włoską, egipską, indyjską i meksykańską. Grupa pierwsza, złożona ze studentów pierwszego stopnia, była wyraźnie zdominowana przez Amerykanów, deklarowane narodowości w grupie drugiej były bardziej równomierne. Ze względu na nierówne rozkłady i małą liczbę respondentów nie badano przynależności narodowej jako zmiennej wyjaśniającej.

⁶ Dwudziestu respondentów najpierw wypełniało anonimową ankietę z czterema pytaniami otwartymi na temat wartości słowiańskich (Czy istnieją wartości kulturowe wspólne dla Słowian? Jeśli tak, to jaka jest ich hierarchia? W których kontekstach się ujawniają? Co je odróżnia od innych systemów wartości w Europie?), a następnie każda z dwóch grup wzięła udział w wywiadzie zogniskowanym, mającym pogłębić odpowiedzi na pytania ankiety. Transkrypcje wywiadów zostały poddane analizie treści w celu rekonstrukcji użytych kategorii opisu, aspektów semantycznych, struktury tematycznej oraz stosowanych w argumentacji kodów osiowych. Badania przeprowadzono w czerwcu 2023 roku.

od stereotypów i jednostkowych doświadczeń. Założono, że starsi stażem studenci przedstawią bardziej naukowe i mniej stereotypowe (i popkulturowe) rozumowanie⁷.

Należy na koniec podkreślić, że ze względu na przyjętą metodologię oraz dobór respondentów wyniki badań nie mogą mieć waloru reprezentatywności statystycznej (nawet dla populacji studentów europeistyki). Istotą grupowych wywiadów zogniskowanych nie są generalizacje, lecz uchwycenie tego, w jaki sposób badani – jako dynamiczna grupa – negocjują wspólne znaczenia, zgadzając się bądź nie co do kolejnych generalizacji. Ważne były odkrycie ścieżek myślenia i wiedzy studentów. Co istotne byli to w dużej części potomkowie emigrantów z Europy Środkowo-Wschodniej w drugim bądź trzecim pokoleniu, obecnie z wyraźną dominantą tożsamości pozasłowiańskiej, co mogło dodatkowo spolaryzować dyskusję.

WARTOŚCI SŁOWIAN

Większość badanych studentów uważa, że istnieje coś takiego, jak *wartości słowiańskie*, co implikuje istnienie wspólnoty kulturowej opartej na wspólnym katalogu wartości. Takie założenie przyjmują osoby z krajów słowiańskich (Słowacja, Ukraina) oraz m.in. z państw o proeuropejskiej orientacji, które wywalczyły niepodległość w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego (Gruzja, Ukraina). Najbardziej radykalne odpowiedzi aprobatywne padły z ust osób pochodzących z kontynentów dalekich od Europy, a głównymi sceptykami okazali się studenci z Wielkiej Brytanii, Irlandii i Egiptu. Najliczniejsza grupa studentów pochodzących z USA różniła się co do stopnia aprobatywności, najczęściej zasilając grono umiarkowanych zwolenników istnienia wartości słowiańskich.

Tabela 1. Czy wartości słowiańskie w ogóle istnieją? (w nawiasach liczba studentów)

Zdecydowanie nie	Irlandia
Raczej nie	Egipt, Wielka Brytania
Nie wiem	USA
Raczej tak	Gruzja, Kazachstan (2), Słowacja, Ukraina (2), Włochy, USA (5)
Zdecydowanie tak	Indie, Ukraina, Meksyk, USA

Źródło własne – JHK.

Odpowiedzi na proste otwarte pytanie pokazuje, że niektórzy studenci mają wątpliwości co do istnienia wartości słowiańskich. Ale równocześnie chętnie je wyliczają, dość zgodnie wskazując przede wszystkim na wartości tradycyjne. Widać to w tab. 2: wygrywa katalog wskaźników tradycjonalizmu, wpisujący się dość dokładnie w zestaw

⁷ Niestety, nie były to typowe badania panelowe, w których można by wrócić do tej samej grupy respondentów po pięciu latach. Co więcej, studenci II poziomu niekoniecznie studiowali europeistykę na studiach licencjackich (BA). Z tych względów zakres uogólniających wniosków jest znacznie ograniczony.

egzostereotypowych cech Polaka⁸. Zrekonstruowana hierarchia słów mających nazwać to, co dla Słowian najwartościowsze, zawiera w najszerszym wymiarze nazwy będące typowymi nośnikami *wartości wspólnotowo-prawnych*⁹ – derywatów wolności (*niepodległość, naród, ojczyzna*), wartości obyczajowych i społecznych (*tradycja, religia, rodzina*) oraz utylitarnych. W większości są to leksemy neutralne bądź ambiwalentne pod względem wartościowania systemowego¹⁰.

Tabela 2. Najważniejsze wartości Słowian przywołane przez zagranicznych studentów europeistyki (I i II stopień łącznie, możliwość wielokrotnych odpowiedzi)

	Odpowiedzi		Procent obserwacji
	N	Procent	
Brak odpowiedzi	4	8,7%	20,0%
Tradycja	8	17,4%	40,0%
Religia	7	15,2%	35,0%
Rodzina	5	10,9%	25,0%
Wspólnotowość	3	6,5%	15,0%
Patriotyzm	3	6,5%	15,0%
Naród	2	4,3%	10,0%
Nieeuropejskość	2	4,3%	10,0%
Kultura	2	4,3%	10,0%
Historia	2	4,3%	10,0%
Gościnność	1	2,2%	5,0%
Konsumpcjonizm	1	2,2%	5,0%
Ojczyzna	1	2,2%	5,0%
Demokracja	1	2,2%	5,0%
Niepodległość	1	2,2%	5,0%
Smutek	1	2,2%	5,0%
Wódka	1	2,2%	5,0%
Heteroseksualność	1	2,2%	5,0%
Ogółem	46	100,0%	230,0%

Źródło własne – JHK.

⁸ *Stereotyp Polaka i Europejczyka A.D. 2011*, Komunikat z badań CBOS, BS/33/2011, Warszawa 2011.

⁹ H. Elzenberg, *Wartość i człowiek. Rozprawy z humanistyki i filozofii*, Toruń 2005.

¹⁰ J. Puzynina, *Język wartości*, Warszawa 1992, s. 9-18, 44-130.

Jedyna dostrzeżona pozytywna cecha Słowian (*gościnność*) jest zrównoważona poprzez wskazanie na stereotypowe *smutek* i *wódkę* oraz – co wydaje się ważnym sygnałem – *nieeuropejskość*. Przekonanie, że Słowianie są kimś innym niż Europejczycy, że w jakimś sensie stanowią ich zaprzeczenie, potraktowano jako interesujący trop dalszej interpretacji wyników, zwłaszcza że większość leksemów z tab. 2 funkcjonuje jako wskaźniki dyskursu tożsamościowego, suwerennistycznego, który jest przypisywany tym europejskim partiom i rządowi, które w imię populistycznych haseł opowiadają się przeciwko silniejszej integracji Unii Europejskiej.

Sama hierarchia wskazań wymaga dalszej interpretacji. Temu służy uchwycenie znaczeń, które badani przypisują nazwie, na co między innymi wskazują konteksty myślenia o danej wartości (tab. 3).

Pytanie o konteksty było zachętą do refleksji na temat przekonań co do proveniencji systemu wartości. Ujawniają się dwie kategorie odpowiedzi. Pierwsza wyraża myśl o trudnym dziedzictwie ludów słowiańskich, dotkniętych przez historię (komunizm, imperializm). Wskazują na to leksemy: *postkomunizm*, *przeszłość*, *przetrwanie*, *egzystencja*, *tradycja*, *imperializm*, *odreagowanie ubóstwa*, *duma narodowa*, *przodkowie*. Drugą kategorią są określenia nazywające skutki trudnej przeszłości, wyróżniające Słowian wśród innych etnosów: *religijność*, duża rola *tożsamości* (narodowej) i *niepodległości*, zapatrzenie w przeszłość (*przodkowie*), zaprawienie w boju (*siła charakteru*), *wykształcenie*, ale też *brak krytycznego myślenia*, jak również przywary, takie jak *przesady*, *ksenofobia*, obyczajowe zacofanie (*zakaz aborcji* i *dyskryminacja kobiet*).

Odpowiedzi na trzy poprzednie pytania pozwalają zarysować wyłaniający się wspólny dla studentów model postrzegania *słowiańszczyzny* i typowych Słowian. Środek tego obrazu wyznaczają cechy zbieżne z popularnymi stereotypami (osadzonymi na fundamencie tradycjonalizmu oraz wybranych aspektów behawioralnych i psychospołecznych – jak *gościnność*, *smutek* i *zamiłowanie do używek*). Ale najważniejsze wydaje się to, jak studenci uzasadniają odmiennność Słowian od innych grup etnicznych: Słowianie są inni, ponieważ skrzywdziła ich historia. W wyniku tych krzywd system wartości słowiańskich został poddany zasadniczym modyfikacjom, w wyniku których wartości tożsamościowe stały się najwyższe. Dla zagranicznych studentów są to znaczące odstępstwa od tego, co na Zachodzie postrzega się jako normalne.

Kluczowym pytaniem domykającym obraz *słowiańszczyzny* było pytanie odnoszące się wprost do różnic między słowiańskim katalogiem wartości i niesłowiańskimi systemami wartości (tab. 4).

Tabela 3. Podstawowe konteksty ujawniania się wartości Słowian w opinii zagranicznych studentów europeistyki (I i II stopień łącznie, możliwość wielokrotnych odpowiedzi)

	Odpowiedzi		Procent obserwacji
	N	Procent	
Brak odpowiedzi	3	7,0%	15,0%
Religia, Kościół	7	16,3%	35,0%
Postkomunizm	3	7,0%	15,0%
Wspólnotowość	3	7,0%	15,0%
Przeszość, historia	3	7,0%	15,0%
Przetrwanie, egzystencja	2	4,7%	10,0%
Tożsamość	2	4,7%	10,0%
Tradycja	2	4,7%	10,0%
Imperializm	2	4,7%	10,0%
Rasizm	2	4,7%	10,0%
Silne charaktery	1	2,3%	5,0%
Odreagowanie ubóstwa	1	2,3%	5,0%
Liberalizm	1	2,3%	5,0%
Wykształcenie	1	2,3%	5,0%
Brak krytycznego myślenia	1	2,3%	5,0%
Kultura	1	2,3%	5,0%
Niepodległość	1	2,3%	5,0%
Przesady	1	2,3%	5,0%
Duma narodowa	1	2,3%	5,0%
Przodkowie	1	2,3%	5,0%
Rodzina	1	2,3%	5,0%
Zakaz aborcji	1	2,3%	5,0%
Ksenofobia	1	2,3%	5,0%
Dyskryminacja kobiet	1	2,3%	5,0%
Ogółem	43	100,0%	215,0%

Źródło własne – JHK.

Tabela 4. Słowianie w porównaniu do innych grup etnicznych odróżniają się tym, że są...
(studenci europeistyki I i II stopnia łącznie, możliwość wielokrotnych odpowiedzi)

	Odpowiedzi		Procent obserwacji
	N	Procent	
Brak odpowiedzi	3	8,82%	15,0%
Mniej indywidualistyczni	4	11,76%	20,0%
Bardziej religijni	4	11,76%	20,0%
Bardziej nacjonalistyczni	2	5,88%	10,0%
Mniej demokratyczni	2	5,88%	10,0%
Bardziej jednolici kulturowo	2	5,88%	10,0%
Bardziej suwerenistyczni	2	5,88%	10,0%
Mniej wolni	1	2,94%	5,0%
Bardziej uduchowieni	1	2,94%	5,0%
Mniej racjonalni	1	2,94%	5,0%
Bardziej otwarci na innych	1	2,94%	5,0%
Bardziej ortodoksyjni	1	2,94%	5,0%
Bardziej wspólnotowi	1	2,94%	5,0%
Mniej obywatelscy	1	2,94%	5,0%
Bardziej patriotyczni	1	2,94%	5,0%
Bardziej wrażliwi na krzywdę	1	2,94%	5,0%
Mniej liberalni	1	2,94%	5,0%
Bardziej konserwatywni	1	2,94%	5,0%
Wyraźnie inni	1	2,94%	5,0%
Mniej kompetentni	1	2,94%	5,0%
z syndromem ofiary	1	2,94%	5,0%
Bardziej etnocentryczni	1	2,94%	5,0%
Ogółem	34	100,0%	170,0%

Źródło własne – JHK.

Odpowiedzi na to pytanie zakodowano tak, by zrekonstruować egzostereotypowe wyobrażenia o cechach, które wyróżniają Słowian – na to wskazują odpowiedzi zaczynające się od „bardziej...”. Z innej strony studenci wskazywali na cechy, których Słowianie są pozbawieni („mniej...”), co składa się na wizerunek innej strony, będącej autostereotypem nie-Słowianina (jak się później okazało, niemal zawsze antytezą Słowianina jest człowiek Zachodu). Wyliczmy zbiór właściwości Słowian – są oni bardziej *religijni, nacjonalistyczni, jednolici kulturowo i wspólnotowi, suwerenistyczni, uduchowieni, otwarci na innych, ortodoksyjni, patriotyczni, uciążliwi na krzywdę, konserwatywni, etnocentryczni, z syndromem ofiary*. Potwierdziła się część poprzednich obserwacji, jednak pewnych trudności interpretacyjnych dostarcza powiązanie jednolitości kulturowej i wspólnotowości z otwartością oraz z drugiej strony *suwerenizm i nacjonalizm*. Trzeba zauważyć, że poszczególne pojęcia odnoszą się do różnych aspektów życia: otwartość – do relacji z innymi ludźmi, a *nacjonalizm i suwerenizm* – do aktywności politycznej. Wynika z tego, że ewentualnej wspólnoty Słowian należałoby szukać nie w polityce, lecz w codziennych kontaktach, zwyczajach i obyczajach ludowych.

Drużga część odpowiedzi opisujących cechy nie-Słowianina, czyli człowieka Zachodu, ma silnie autostereotypowy charakter: okazuje się, że zdaniem studentów nie-Słowianie są bardziej: *indywidualistyczni, demokratyczni, wolni, racjonalni, liberalni, obywatelscy i kompetentni*¹¹. Odwrócenie znaku przy tych pojęciach uzupełnia egzostereotyp Słowianina, czego kluczowym dopełnieniem staje się jedna z odpowiedzi: „są wyraźnie inni”.

STUDENCI

Wywiady ogniskujące się na wartościach i tożsamości słowiańskiej przeprowadzono w dwóch grupach (zagranicznych studentów europeistyki na UJ pierwszego i ostatniego roku). Nie bez znaczenia było to, że moderowanie wywiadów w obu przypadkach pozostawiono studentom. Ich zadaniem było przygotowanie kluczowych punktów oraz skryptów wywiadów. Tym samym studenci decydowali o hierarchii zagadnień, które będą przedmiotem dyskusji (stanowiło to wstępną kategoryzację przedmiotu badań). Schemat 1 porównuje chmury kodów (aspektów semantycznych, na których skupiali się respondenci¹²). Podstawą porównania jest analiza pełnych transkrypcji wywiadów w obu grupach.

¹¹ Uderzające jest podobieństwo tych obrazów do wyników badań stereotypów Polaka oraz Europejczyka. Polak jest bardziej niż Europejczyk: religijny, patriotyczny, żyje skromniej, preferuje rodzinę, nie pracę, pomaga innym, w trudnych sytuacjach jednoczy się i działa wspólnie, jest też zagubiony, gorzej wykształcony, mniej kulturalny, chce mieć w życiu spokój, jest bardziej rozrzutny, mniej życzliwy i uczciwy. Z kolei Europejczyk bardziej niż Polak jest: indywidualistyczny, żyje wystawnie, dba o własne interesy, jest pewny siebie, jest lepiej wykształcony, bardziej kulturalny, dąży do sukcesu. Zob. *Stereotyp Polaka i Europejczyka...*

¹² Wzorem listy kodów semantycznych jest typologia J. Bartmińskiego. Zob. *Język – wartości – polityka. Zmiany w rozumieniu nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. J. Bartmiński, Lublin 2006, s. 40-44.

Schemat 1. Podstawowe kody semantyczne ramowania Słowian przez studentów europeistyki w wywiadach zogniskowanych: porównanie grup (chmura kodów MaxQDA, wielkość nazwy kodu oddaje częstotliwość użycia)

Źródło własne – JHK.

Na ogólnym poziomie wyłaniającego się obrazu Słowian zarysował się pewien *genus proximum* dla obu grup. Zarówno studenci młodszy, jak i starsi preferują ramę kulturową (wartości – wspólnota – kultura). Otwiera to dogodną drogę do refleksji na temat tradycyjnego charakteru kultur słowiańskich i tradycyjnych wartości. Równie istotne dla obu grup są płaszczyzny: religijna i narodowa, które pozwalają podkreślać słowiańską odmienność.

Lista różnic jest znacząca. Studenci młodszy stażem wyróżniają się pod trzema względami: 1. Preferencją kodów fizykalno-bytowych i estetycznych; 2. Preferencją kodów psychospołecznych („obejmujących wyrażenia nazywające wszystkie postawy wobec ludzi, stosunki do ludzi, jak dobroć czy altruizm, zachowania społeczne”)¹³ oraz psychicznych (skupianie się na cechach charakteru, emocjach, szczęściu, lęku, komforcie psychicznym, decyzjach indywidualnych); 3. Dużą rolę kodów przestrzennych, pozwalających pokazać różnicę między NAMI i NIMI (zwłaszcza w odniesieniu do podstawowej ramy ONI – Słowianie – Europa Wschodnia kontra MY – ludzie Zachodu, Europejczycy).

Już na pierwszy rzut oka uderzające było to, jak bardzo w pierwszej grupie dominuje perspektywa wyglądu zewnętrznego Słowian, który usiłowano prosto antropologicznie stypizować, poddając go jednocześnie ocenie estetycznej:

...mężczyźni w średnim wieku mają piwne brzuchy, są tysi, wyglądają na silnych facetów, silnych i masywnych (SI,k)¹⁴.

Nie chcę być niemila, są po prostu ohydni... (SI,k)

Inną oczywistą i specyficzną sprawą jest kształt ich głowy, gdy mają czterdzieści lat, staje się to bardzo wyraźne, gdy porównać z innymi głowami... Przyglądam się temu, bo jestem

¹³ Tamże.

¹⁴ Wszystkie cytaty pochodzą z transkrypcji wywiadów z własnym przekładem – JHK. Przyjęto zasadę anonimizacji danych osobowych, z ograniczonym opisem: SI – student I stopnia, SII – student II stopnia, M – student-moderator, m – mężczyzna, k – kobieta.

szczególnie zainteresowana, więc potrafię to odróżnić. Mieszkam w USA, i gdy w Stanach widzę, że ktoś jest Słowianinem, przyglądam mu się, rozmawiam z nim i wiem, że to Słowianin. To widać po kształcie głowy. To bierze się stąd, że matki tych mężczyzn opiekują się niemowlętami inaczej niż u nas, inaczej je trzymają i kładą... (SI,k)

Ostatnia wypowiedź może szokować brakiem podstawowej wiedzy albo nie do końca poważnym nastawieniem. Bez względu na to, zauważmy, że wpisuje się w stereotyp „brzydkiego Słowianina” replikowany w kulturze „słowiańskich memów”, popularnej ramy żartów odwołujących się do cech fizycznych i domniemanych zwyczajów wybranych grup etnicznych. Na pewnym poziomie internetowego żartu Słowianie okazują się dość wdzięcznym tematem. Przykładowo autor jednego z mikroblogów zestawia tendencyjnie dobrane zdjęcia ułożone w dwie grupy z podpisem: „Słowianie vs Biali” (sic!). Zadaje pytanie: „Dlaczego Słowianie są tak niewyobrażalnie brzydcy? To wina tradycji kazirodu i wielopokoleniowego chowu wsobnego na terenach Wielkiej Lechii, czy może FASu?” (alkoholowego zespołu płodowego)¹⁵. Żarty na temat „przykucu słowiańskiego” (*Slavsquat, squatting Slav*) rozchodzą się jak ciepłe bułeczki na całym świecie¹⁶. Fizykalno-estetycznej odmiany kultury memów na temat człowieka Zachodu nie odnajdziemy tak łatwo.

To ciekawe, że fizyczna odrębność Słowian dotyczy tylko mężczyzn, i to począwszy od średniego wieku (dla młodszych studentów różnice antropologiczne ujawniają się dopiero po czterdziestce). Słowianki wpisują się w silniejszy, globalny (czytaj: amerykański) stereotyp atrakcyjnej kobiety:

M: *A Słowianki? Co sądzicie o słowiańskich kobietach, jaka cecha wam pierwsza przychodzi na myśl? Rozmawiamy o kobietach nie starszych niż w średnim wieku.*

Chodzi o wygląd fizyczny? (SI,k)

M: *Tylko o to.*

Ja bym powiedziała, że przeciętna Słowianka jest zachwycająca i piękna według zachodnich standardów; przychodzi mi na myśl blondynka z dużymi piersiami... (SI,k)

One są piękne i ich miejscem jest kuchnia. I są naprawdę silne fizycznie, pracowite. (SI,k)

Farbują włosy na bardzo specyficzny odcień czerwonego – po polsku nazywa się „kasztanowy”. Myślę, że to było popularne w czasach radzieckich – teraz to widać u kobiet w każdym wieku... (SI,k)

Co prawda w przedstawionych wypowiedziach opinie generalizujące typowe Słowianki mieszają się z jednostkowymi obserwacjami, ale niektóre uogólnienia mają wymiar stereotypu. Interesujące jest to, jak łatwo studenci łączą aspekt fizyczny z aspektem normy społecznej i obyczaju („są piękne i ich miejscem jest kuchnia”). Zresztą w kolejnych podejściach do charakterystyki tożsamości Słowian na pierwszy plan wychodzi aspekt bytowy i psychospołeczny. Niewątpliwie sposób ramowania ukształtowany jest poprzez osobiste doświadczenia studentów, choć trudno nie zauważyć po raz kolejny, że obserwacje przenikają się z popularnymi stereotypami Wschodniego Europejczyka:

¹⁵ *Dlaczego Słowianie są tak niewyobrażalnie brzydcy?*, Wykop.pl, 23 XI 2017, [online] <https://wykop.pl/wpis/28205615/dlaczego-slowianie-sa-tak-niewyobrazalnie-brzydcy>, 13 X 2023.

¹⁶ Z. Szczerek, *W świecie kucających Słowian* [oryg. tytuł *Pięty na ziemi*], „Polityka” 2019, 10 IX, nr 37(3227), s. 45.

Oni są jak... piją dużo, są trudni i niemili, powiedziałbym, że często się złoścą. (SI,m)
[Na Zachodzie] jest zwykle tak, że ludzie na ciebie spoglądają, nie znacie się, więc mówicie „cześć”. Patrzą ci w oczy i są uprzejmi, więc zaczynacie rozmawiać. Tutaj to ja rezygnuję z patrzenia komuś w oczy, nawet jak otwierają mi drzwi. Czuję się, jakbym ich nie szanował. (SI,m)

Śmianie się i wyglądanie na szczęśliwego tutaj sprawia, że wyglądasz głupio. (SI,m)

Istotna różnica dotyczy wymiaru zachowań i relacji z innymi ludźmi. Ramą jest dychotomia Wschód–Zachód. Słowianie to ludzie Wschodu. Zrozumiałe, że dla studentów nie-Słowian Zachód stanowi miarę wszelkich odniesień. Przykładowo w odróżnieniu od ludzi z Zachodu Słowianie okazują niezadowolenie i narzekają podczas kontaktu z innymi osobami:

M: Więc twoim zdaniem Słowianie są mniej społeczni?

W miejscach publicznych tak. Tutaj jest depresja, której nie ma na Zachodzie. Ludzie tam zachowują się na zasadzie go lucky – go happy, a Słowianie nie mają takiego nastawienia. Tutaj każdy jest zestresowany. Może tu chodzi o jakieś globalne słowiańskie sprawy, to narzekanie... (SI,m)

Tak, narzekanie! Powinna była to wcześniej powiedzieć, że narzekanie tutaj jest sprawą podstawową... (SI,k)

Jedną z prób wyjaśnienia przyczyn smutku i stałego niezadowolenia Słowian polegała na powiązaniu domniemanej, słowiańskiej skłonności do alkoholu i wynikających z tego rzekomych problemów psychicznych:

Chodzi o to, że Polacy są bardzo zamknięci w porównaniu z mężczyznami z Zachodnimi, bo bardzo dużo piją i ciągle rzucają to picie, co sprawia, że są naprawdę podenerwowani, a samo picie sprawia, że wariują. (SI,k)

Rezygnując w tym przypadku z komentarza, warto przejść do następnego czynnika: wieku. Ze zrozumiałych względów kategoria ta jest ważna w studenckim opisie świata: zwykle kontakty z rówieśnikami w czasie studiów są podstawowym źródłem obserwacji i nabywania nowych doświadczeń. Ludzie młodzi w krajach słowiańskich szybko poddają się akulturacji i globalizacji, mówią po angielsku i są otwarci na inne wzory kulturowe. Badani studenci dostrzegają duże podobieństwo samych siebie do młodych Słowian, oczywiście punktem odniesienia jest katalog pozytywnych cech przypisywanych kulturze Zachodu:

Kiedy spojrzeć na ludzi młodych, poniżej 25 lat, jest taka generacja, są całkiem upodobnieni do Zachodu, nie dzielą tych samych wartości co ich rodzice i dziadkowie... (SI,m)

Uderza bezrefleksyjność zakładanej dychotomii między pozytywnymi autostereotypami Zachodu a słowiańszczyzną. Ta ostatnia wydaje się skażona religią i zbyt silną rolą Kościoła:

...tutaj religia jest wpisana w sposób życia, nawet w szkołach publicznych religia cię otacza, masz wokół siebie krzyże... (SI,k)

Remedium dla smutnego życia Słowianina ma być imitacja wzorów Zachodu:

Myszę, że sporo ludzi mieszkających tutaj, głównie młodszego pokolenia, którym nie podoba się być Słowianinem, zachowują się na zasadzie: „ja chcę być taki sam, jak ludzie na Zachodzie”... (SI,m)

Wiele wynika z tradycji, środowiska, w którym żyjesz, na Zachodzie wszystko jest bardziej liberalne, a na Wschodzie – jeśli się zgodzimy, że mówimy o ludziach w wieku 45 plus – są tacy, którzy najprawdopodobniej są w traumie po Związku Radzieckim, komunizmie i tak dalej. Sądzę, że ich perspektywa życiowa jest kompletnie inna niż czyjeś życie na Zachodzie. (SI,m)

Kontakty z ludźmi młodymi sprzyjają lepszemu poznaniu i zrozumieniu tego „innego”. Osoby starsze, mniej dostępne poznaniu zagranicznych studentów w Polsce, opisywane są poprzez ponadczasowe wyobrażenia, być może poparte osobistymi doświadczeniami:

...przychodzą mi na myśl babcie, które podobnie się zachowują – chodzą do kościoła, gotują dla całej rodziny (...). Kiedy wchodzisz do pokoju takiej babci, to każdy pachnie identycznie, wygląda identycznie, ma takie samo wyposażenie – jednakowe w tych wszystkich krajach; mamy tam podobne ozdoby, na stole prawdopodobnie stoi ciasto... (SI,k)

Ważnym zagadnieniem w wywiadach było zbadanie relacji między tożsamością słowiańską i europejską. W młodszej grupie potwierdziło się proste wyobrażenie świata rozdzielonego kulturowo na nasz Zachód i ich odmienny Wschód. Lokalne tradycje wyodrębniania Europy Środkowej nie są w ogóle studentom znane. Zbitka „Słowianie – ludzie Wschodu” powoduje pewne trudności z kwalifikacją Słowian Zachodnich i Południowych, którzy przy takich założeniach „nie są prawdziwymi Słowianami”:

Odnoszę się do krajów w byłej Jugosławii – oba (Chorwacja, Słowenia) – są to egzotyczni Słowianie, ledwo zasługują na nazwę Słowian. (SI,m)

Fundamentalne dla nas pytanie o tożsamość europejską przynosi odpowiedź, która daje dużo do myślenia:

M: *A uznalibyście Słowian za Europejczyków, czy też raczej za inną wspólnotę w Europie?*

Ten drugi wariant jest bliższy. Mam na myśli to, że nie widzę tutaj nikogo, kto wierzy w istnienie jednej Europy, prawda? Więc druga odpowiedź jest lepsza. Mają swoje wartości, ale to nie są te same wartości, co na Zachodzie, więc nie są jedną wspólnotą. (SI,k)

Co prawda postawione pytanie zawiera założenie, że w Europie są Europejczycy oraz inne nieeuropejskie wspólnoty, co jest dość trudne do pojęcia, ale sens odpowiedzi wydaje się prosty: Słowianie należą do Europy w sensie geograficznym, a w kulturowym – już nie, ponieważ nie podzielają zachodnich, czyli europejskich wartości.

Podsumowaniem było otwarte pytanie mające skłonić respondentów do poszukania słowa klucza, które możliwie najpełniej wyrazi znaczenie *słowiańskości*. Zaskakująca odpowiedź (jednostkowa, przyjęta milczeniem przez resztę młodszej grupy) ma podwójny sens: po pierwsze, proponuje metaforę, którą trzeba zaakceptować jako swoisty obraz Słowian wraz z jego specyficznymi konotacjami. Po drugie, mówi – i to dość dużo – na temat sposobu myślenia studentów pierwszego roku:

M: *Czy możecie podać słowa, które nazywają wspólnotę kultur słowiańskich? Które podzielają wszyscy Słowianie, które opisują wszystkich Słowian?*

Ziemniak. (SI,k)

M: *A dlaczego właśnie ziemniak?*

Po prostu ziemniak. Nic więcej nie da się na ten temat powiedzieć. (SI,k)

Wywiad ze studentami piątego roku¹⁷ dostarczył wielu przesłanek wskazujących na istotne różnice między poziomami studiów. Dwie rzeczy to pokazują: scenariusz wywiadu oraz jakość dyskusji. Starsi studenci wyszli z założenia, że najistotniejszymi kontekstami dyskusji o wartościach Słowian powinien być szeroki plan uwarunkowań, które wywarły wpływ na współczesną tożsamość wspólnotową (schemat 1). Miejsce opisu zajęły próby wyjaśnienia tego, dlaczego Słowianie są tacy jacy są, oraz co konkretnie ich wyróżnia. Struktura dyskusji została poddana takim kluczowym kategoriom jak tradycjonalizm, postkomunizm, syndrom ofiary, kulturowa złożoność czy globalizacja, a jej kontekstowy wymiar dotyczył psychospołecznych konsekwencji niewoli, różnorodności kultur, tragicznego dziedzictwa i relatywizmu aksjologicznego. Już na tej podstawie można skonstatować, że język opisu *słowiańszczyzny* jest tutaj bardziej zaawansowany i sterminologizowany (nasycony pojęciami z zakresu antropologii kultury i historii Europy).

Porównanie pełnych transkrypcji wywiadów w obu grupach pozwala wyraźniej dostrzec specyfikę języka starszych studentów, co przy okazji ukazuje mechanizmy użycia kategorii pojęciowych podczas budowania imaginariów *słowiańszczyzny*. Ilustruje to schemat nr 2.

Schemat 2. Częstotliwość słów w transkrypcjach wywiadów zogniskowanych (chmura słów MaxQDA, wielkość słowa oddaje częstotliwość)

studenci I stopnia

studenci II stopnia

Źródło własne – JHK.

U młodszych stażem studentów dominują leksemy służące do dychotomicznych, deskryptywnych zestawień: *Zachód*, *Europa* (Wschód), *ludzie* (na Zachodzie, na Wschodzie), *wschodni* (zachodni), *młody* (stary), *pokolenie* (nasze). Ponadto odnajdujemy tu liczne nazwy będące osnową opowieści o Słowianach: *mężczyzna* (wygląd), *plemię*, *krew* (przeszłość), *picie*, *jedzenie*, *narzekanie* (zwyczaj).

¹⁷ Ściślej mówiąc, z drugiego roku studiów magisterskich uzupełniających.

Starsi studenci stosują kod rozwinięty, czerpiąc z terminologii antropologii kultury, politologii i historii: *historia, przeszłość i pamięć, tożsamość, dziedzictwo, uprzemysłowienie, globalizacja, szanse (rozwojowe) i ryzyka, doświadczenie, nacjonalizm, wspólnota*. Nadrzędność kategorii *kultura* ilustruje dominantę dyskusji. Już pierwsze podejścia do określenia istoty wartości słowiańskich odwołują się do definicji wspólnoty kulturowej w sposób typowo antropologiczny:

Język odgrywa głęboką kulturową rolę kształtowania wspólnoty – dzieli ludzi na swoich i nie swoich, dzieli ludzi na znanych i obcych... (SII,m)

W wypowiedziach starszej grupy można dostrzec większą świadomość dynamicznej natury procesów społecznych:

Ja bym powiedziała, że nawet jeśli w pewnych przypadkach religia nie jest już tak potrzebna jak kiedyś, np. 150 lat temu, nadal istnieje tutaj tradycja związana z religijnością. (SII,k)

Sądzę, że w wyniku procesów historycznych ludzie stali się tutaj (na Wschodzie Europy) bardziej tradycyjni niż w innych regionach Europy – ich kultura i religijność jest silniejsza niż w krajach Zachodniej i Środkowej Europy. (SII,k)

Jak widać jeszcze innym aspektem w tej grupie jest założenie pewnej sprawczości historii, w efekcie czego w dłuższej perspektywie mogły kształtować się w Europie kulturowe wzory. Towarzyszy temu tendencja do snucia refleksji filozoficznych, które nabierają aksjologicznego charakteru:

...wolność jako wartość weryfikuje różne poglądy i wywołuje różne konsekwencje, jest odmienna w poszczególnych kulturach słowiańskich. Wolność jest tą rzeczą, którą podziwiają kultury Słowian, ale pociąga za sobą wiele różnych interpretacji... (SII,m)

W samym centrum opowieści studentów o Europie Wschodniej (i Polsce) jest komunizm, który co prawda się skończył, ale pod wieloma względami nadal trwa. Stąd postkomunistyczne dziedzictwo służy nadal jako podstawowy czynnik opisu bieżącej sytuacji:

Komunizm z Polsce zostawił wiele blizn nadal widocznych w polskiej polityce, kulturze, systemie wartości – ale sądzę, że w porównaniu z latami 90. jest teraz lepiej. (SII,k)

Refleksje na temat dziedzictwa komunizmu obejmują skutki w sferze psychospołecznej, która jest kontekstem tłumaczenia odmienności Słowian:

Jest coś takiego, jak podwójna percepcja, z jednej strony, bycia ofiarą, z drugiej, dowartościowania tego: „my byliśmy ofiarami, więc teraz musimy być silni”. (SII,k)

...bądź silny, nigdy się nie poddawaj! Jest tu coś takiego, że nie ma mowy, żebyśmy się poddali. Nie ustawaj aż do śmierci, po prostu. (SI,k)

Jeszcze inną kompetencją tej grupy studentów okazała się umiejętność opisywania i wyjaśniania tożsamości Słowian na poziomie metajęzyka – co jest typowe dla dyskursu naukowego. Pokazują to przykłady dotyczące złożoności kulturowej oraz wielości definicji wartości:

Dyskusja and wartościami Słowian to rozmowa o złożonej kulturze, skomponowanej z doświadczeń wielu narodów, więc jak można wytłumaczyć to napięcie, gdy mówimy o wspólnocie i o wspólnych wartościach, roli historii, o naszych ofiarach i tragicznym dziedzictwie? (SII,k)

Większość studentów tej grupy dość swobodnie sięgała po uogólnienia historyczne, dzięki czemu obraz opisywanego świata był bardziej dynamiczny. W tym przypadku połączenie trafnej obserwacji naukowej z założeniami natury psychologicznej (pod wpływem podobnych wypowiedzi w dyskusji) dało następujący rezultat:

Przykładowo Polska, która ciągle przegrywała przez ponad wiek, i jak np. Czesi i Słowacy, którzy jak większość Słowian w historii nie mieli własnego państwa – nic dziwnego, że tak istotne jest to, żeby już nigdy nie przegrać... (SII,m)

Przypomnijmy, że w grupie młodszych stażem studentów obraz świata był dychotomiczny: świat Zachodu (Europy) stanowił oceniany pozytywnie wzorzec estetyczny, obyczajowy i moralny, do którego świat Wschodu (czyli Słowianie) powinien zmierzać. Jeśli porównać wskaźniki ekonomiczne, problem asymetrii rozwoju Zachodu i Wschodu jest obiektywny, więc nie jest niczym dziwnym, że było to poruszane w dyskusjach. Różnica między pierwszą grupą i drugą polegała na tym, że młodszy studenci przyjmują jako oczywiste założenie co do naturalnego porządku świata, z Zachodem w centrum. W takim imaginariu *słowiańszczyzna* zawsze będzie na peryferiach. Z kolei starsi stażem studenci zgadzając się co do obiektywnych asymetrii na świecie, przenoszą odpowiedzialność na historię (czyli geopolityczne rozkłady sił) i, co więcej, rozpoczynają szczegółową dyskusję na temat relatywizmu etycznych ocen oraz prawa do przyjmowania odmiennych perspektyw. Stawiają szereg wątpliwości, czy globalizacja sprzyja rozwojowi tożsamości słowiańskiej, jak również krytycznie podchodzą do założenia dotyczącego „zacofania” Wschodu:

Uważam, że ktoś, w szczególności z USA, z Zachodu, często myśli, że kultury słowiańskie są zacofane. Ale sądzę, że trzeba pamiętać, że odmiennosć niekoniecznie oznacza zacofanie. W Polsce i w Stanach Zjednoczonych rozwinęły się różne wzory kulturowe i ważne są różne zagadnienia – ale to nie znaczy, że jedna strona jest obiektywnie lepsza niż ta druga. (SII,k)

PODSUMOWANIE

Celem opisaną analizy było rozpoznanie wiedzy i przekonań studentów na temat tożsamości Słowian, ich cech i systemu wspólnych wartości. W szczególności chodziło o uchwycenie zewnętrznego punktu widzenia, pozwalającego na poddanie słowiańskiego autowizerunku krytycznej ocenie. W związku z tym do badań wytypowano reprezentantów zagranicznych uczelni podejmujących studia europejskie na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Wyniki ankiety oraz zogniskowanych wywiadów przeprowadzonych w dwóch grupach (studentów pierwszego i ostatniego roku studiów europejskich) miały również dostarczyć informacji na temat różnic między studentami młodszymi i starszymi stażem. Ze względu na cechy respondentów (młody wiek, podatność na media społecznościowe) oraz specyfikę tematu spodziewano się, że podczas rekonstrukcji imaginariów *słowiańskości* dużą rolę odegrają stereotypy i popkulturowe wątki, których proporcje w stosunku do wiedzy naukowej mogą być potraktowane jako wskaźnik zmian w wyniku procesu studiowania.

Zgodnie z oczekiwaniami okazało się, że treść wyobrażeń studentów na temat Słowian jest efektem zarówno wiedzy i osobistych doświadczeń, jak i stereotypów i popkulturowych konstruktów. Większość studentów podkreślała, że była również w innych niż Polska krajach słowiańskich. Raczej dystansowano się do własnej słowiańskiej tożsamości (co dotyczyło wielu osób). Zapewne przyczyną tej tendencji jest relatywnie niska atrakcyjność bycia Słowianinem jako istotnej cechy identyfikacji etnicznej i grupowej. Większą rolę odgrywają tożsamości narodowe, regionalne i lokalne/miejskie, a kategoria słowiańszczyzny wnosi niewiele.

Analiza pokazała, że zdaniem większości badanych Słowianie są wspólnotą kulturową, dzielącą wartości. Ich trzon stanowią wartości związane z *wolnością* (*niepodległość, naród, ojczyzna*), a podstawą legitymizacji tożsamościowej są wartości tradycyjne (*religia, rodzina*). Charakterystyczna dla Słowian hierarchia wartości wynika, zdaniem studentów, z trudnej przeszłości narodów Europy Wschodniej, przejawiającej się pod postacią syndromu postkomunizmu. Do wskazanych przejawów trudnego dziedzictwa należą cechy odróżniające Słowian od innych etnosów: *religijność*, kluczowe znaczenie *tożsamości* (narodowej) i *niepodległości*, kult przeszłości (*przodkowie*), ale również *brak kompetencji i krytycznego myślenia*, skłonność do przesądów, *ksenofobia*, zacofanie obyczajowe (*dyskryminacja kobiet*) i złe pojęty kolektywizm.

Studenckie imaginariusz *słowiańszczyzny* jest konstrukcją opartą w istotnym stopniu na stereotypach i niedostatku wiedzy (która przyrasta wraz z czasem studiowania). Wyobrażona mapa geografii Słowian ma podłużny kształt, obejmując głównie Europą Środkową i Rosję (tę ostatnią tylko historycznie, jako źródło problemów z komunistycznym imperializmem). Słowianie to *Wschód*. Słowianie Południowi są egzotyczni i nietypowi, Słowianie Zachodni są niedostrzegani. Duży wpływ na opis *słowiańszczyzny* mają osobiste i współczesne doświadczenia studentów, nałożone na płaszczyznę stereotypów narodowych. Z wypowiedzi studentów można wywnioskować, że słowiańskość nie jest istotnym składnikiem ich tożsamości etnicznej, ani też kulturowej, nawet gdy pochodzą ze słowiańskiego kraju w drugim czy trzecim pokoleniu. Jest czymś w rodzaju opisowej metakategorii pozwalającej wyrazić cechy znaczących innych w Europie Wschodniej, do której przyjechali studiować europeistykę.

Porównanie studentów ze względu na staż studiowania prowadzi do skądinąd przewidywalnego wniosku, że starsi studenci wiedzą więcej i potrafią bardziej dojrzałe oraz naukowo swoją wiedzę przedstawić. Interesujące mogą wydać się szczegółowe różnice. Studenci pierwszego stopnia dystansują się do słowiańszczyzny, utożsamiając się z Zachodem (USA i Europą), co stanowi ramę konfrontacyjnej, negatywnej stereotypizacji opartej na kategoriach fizycznych (wygląd, wiek), estetycznych i obyczajowych. Sądy na temat Słowian i ich wartości ujmowane są w ramy egzostereotypów (zwykle negatywnych), budowanych analogicznie do stereotypów narodowych, a czasem wręcz bazujących na plotkach i pogłoskach. Istotną ramą ujmowania słowiańszczyzny jest metafora asymetrii: MY to centrum, Zachód, Europa, dobre obyczaje i piękno, ONI to peryferie, Wschód, brzydota i smutek. Słowiańskim wyjątkiem są młodzi ludzie, w których opisie pochodzenie etniczne i miejsce zamieszkania nie odgrywa żadnej roli – zdaniem studentów młodzież wszędzie jest podobna.

Studenci starsi stażem stosują rozwinięty kod, czerpiąc z terminologii antropologii kultury, politologii i historii. Określają słowiańskość w kategoriach kulturowych i politycznych, na podstawie odniesień do historii Europy. Są świadomi przebiegu i skutków transformacji systemowej w Europie Środkowej oraz złożoności procesów historycznych. Ich sądy na temat Słowian i ich wartości ujmowane są w ramy kategorii antropologicznych, co pozwala na analizę wybranych zjawisk w sposób procesualny – jak np. trauma postkomunistyczna, dziedzictwo i pamięć po komunizmie. Wrazem dojrzałości poznawczej tej grupy jest podjęcie dyskusji na temat odmiennych perspektyw wyjaśniania procesów historycznych, co pozwala im uniknąć prostych stereotypizacji.

Dostrzeżone różnice w wyrażaniu poglądów między studentami rozpoczynającymi i kończącymi studia europeistyczne niewątpliwie są skorelowane z przyrostem doświadczenia i wiedzy podczas kolejnych lat studiowania w Instytucie Studiów Europejskich na UJ, jednak określanie tej korelacji jako zależności przyczynowo-skutkowej wymaga dużej ostrożności. W grę wchodzi inne czynniki, w tym indywidualny rozwój i doświadczenia, kapitał wiedzy zgromadzonej przed podjęciem studiów uzupełniających magisterskich, studiowanie na innych kierunkach etc. Czego zatem uczą studia europeistyczne? Na zastosowanym przykładzie Słowian i ich wartości widać wyraźnie, że uczą ostrożności i krytycyzmu w formułowaniu poglądów, dostarczają naukowej terminologii (w przypadku europeistyki na UJ *differentia specifica* stanowi nacechowanie antropologiczno-kulturowe) i, ogólnie rzecz ujmując, ukazują świat jako złożony i dynamiczny mechanizm.

BIBLIOGRAFIA

- Bartmiński J., *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*, Lublin 2014.
- Dlaczego Słowianie są tak niewyobrażalnie brzydcy?*, Wykop.pl, 23 XI 2017, [online] <https://wykop.pl/wpis/28205615/dlaczego-slowianie-sa-tak-niewyobrazalnie-brzydcy>.
- Elzenberg H., *Wartość i człowiek. Rozprawy z humanistyki i filozofii*, Toruń 2005.
- Język – wartości – polityka. Zmiany w rozumieniu nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. J. Bartmiński, Lublin 2006.
- Józefiak E., *Panslawizm jako rosyjska idea społeczno-polityczna drugiej połowy XIX wieku*, nieopublikowana praca magisterska, Kraków 2013.
- Kulczycki L., *Panslawizm a sprawa polska*, Kraków 2016.
- Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, B. Żywicka i in., t. 1-5, Lublin 2015-2017.
- Puzynina J., *Język wartości*, Warszawa 1992.
- Stereotyp Polaka i Europejczyka A.D. 2011*, Komunikat z badań CBOS, BS/33/2011, Warszawa 2011.
- Szczerek Z., *W świecie kucających Słowian* [oryg. tytuł: *Pięty na ziemi*], „Polityka” 2019, 10 IX, nr 37(3227).

Jacek H. KOŁODZIEJ – doktor habilitowany nauk o polityce, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studiował politologię (specjalizacja: dziennikarstwo i komunikacja społeczna) oraz filologię polską. W latach 1989-2004 pracownik Ośrodka Badań Prasoznawczych, potem Instytutu Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej UJ, a od 2004 roku Instytutu Europeistyki / Studiów Europejskich na UJ. Zainteresowania naukowe i badawcze: komunikacja społeczna i medialna, perswazja i propaganda, dyskurs polityczny, retoryka i semantyka, procesy zmiany społecznej w Europie, aksjologia Europy: wartości europejskie, metodologia badań społecznych. Obecnie bada językowe i dyskursywne reprezentacje wartości europejskich w Polsce oraz polityczne narracje. Autor ponad 50 publikacji, w tym monografii *Wartości polityczne. Rozpoznanie, rozumienie, komunikowanie* (2011).